

Ü.HACIBƏYLİ VƏ M.MAQOMAYEVİN «AZƏRBAYCAN TÜRK EL NƏĞMƏLƏRİ» ƏSASINDA «FORTEPIANO İŞLƏMƏLƏRİ» HAQQINDA

Əlyazmalar İnstitutunun Arxivindən M.Maqomayevə xas olan sənədlər arasından fortepiano musiqisinə aid əlyazma şəklində olan bir material aşkar edilmişdir. Əlyazmanın titul vərəqi və başlığı, hər hansı bir qeyd və ya izahat, işləmələrin müəllifi haqqında məlumat yoxdur, səliqəli şəkildə köçürülmüşdür. Əlyazma maraq və hətta sual doğuran bir toplu şəklində tərtib olunmuşdur. Toplu dörd bölmədən ibarətdir və hər bölmənin başlıqları rus dilində yazılmışdır:

1. Türk melodiyları;
2. Türkiyə melodiyları;
3. Ərəb melodiyları;
4. Qırğız melodiyları.

1. Türk melodiyları rəqəmlərlə sıralanıb, yalnız I, III və XVI nömrələr adlandırılıb: “Bağın bağımca varmı”, “Qara qız”, “Ninni”. Bu adlar bizim üçün bir ipucu oldu və müəyyən etdik ki, adları çəkilən musiqi nümunələri və digərlərinin əsasında Azərbaycan el havaları dayanır və onlar 1927-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan türk el nəğmələri”nin fortepiano işləmələridir. Məlum olduğu kimi, ilk dəfə olaraq, Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayev Azərbaycan el havalarını nota köçürmüş və “Azərbaycan türk el nəğmələri” adı altında toplu tərtib etmişlər. Bu toplu Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir. Toplu Azərbaycan musiqi folklorşünaslığının, musiqi elminin, bəstəkarlıq məktəbinin inkişafında əsaslı bir mənbə, bir təkan rolunu oynamışdır. İlk nəşrin üz qabığında oturan halda, sazda çalan milli geyimli aşiq təsvir olunmuşdur. Titul vərəqində not yazısı və harmonizənin Ü.Hacıbəyli və

M.Maqomayevə aid olduğu qeyd olunmuşdur. Ön sözü professor P.Fridolin yazmışdır. Toplunun yaranmasında Z.Hacıbəyov da yaxından iştirak etmiş (1-14-cü nəğmələri toplamışdır), mahnılar Cabbar Qaryağdı oğlunun (15-33-cü nəğmələr) ifasından nota köçürülmüşdür. Toplu 33 nəğmədən ibarətdir və onlar həm səs və fortepiano üçün (1-22-ci nəğmələr) işlənmiş, həm də bir-səsli (23-33-cü nəğmələr) şəkildə nota salınmışdır. Nəğmələr arasında Ü.Hacıbəyli tərəfindən yazılmış mahnılar da (11-12) vardır. (Son dövrlər bəstəkar S.Fərəcov “Beşik mahnısı”nın da bəstəkar tərəfindən yazılması və “Şeyx Sənan” operasında “Qızların xoru”nda istifadə etməsi faktını üzə çıxarmışdır). Maraqlıdır ki, işlənilmək üçün məhz birsəsli şəkildə yazılmış son 11 mahnı seçilmişdir. Daha 5 mahnı isə səs və fortepiano üçün işlənmiş mahnılar sırasından götürülmüşdür: “Beşik mahnısı”, “İş başına”, “Ninni”, “Qara qız” və “Çıxdı günəş”. Cəmi 16 nəğmə seçilərək işlənmişdir. İşləmələrin başlığında rus dilində “zap.” - yəni qısaldılmış “zapis” (not yazısı) sözü, yanında isə Hacıbəyov və Maqomayev (yalnız soyad) adları yazılıb.

2. Türkiyə melodiyları bölməsində işləmələrin əvvəlində yenə rus dilində “not yazısı” sözləri, yanında Ehrem bəy, Asif bəy, Osman bəy, Yusif Paşa, Çerki bəy adları yazılmışdır. (Bu müəlliflərin kimliyini hələlik müəyyən etmək mümkün olmamışdır). Cəmi 7 Türkiyə melodiyasının işləməsi vardır.

3. Ərəb melodiyları bölməsində işləmələrin əvvəlində “soob.”- yəni “so-obşil” (məlumat verib – rus d.) sözü və birinin yanında müəllif olaraq “Edsi Daday” adı qeyd olunmuş, digərlərində isə boş saxlanılaraq ad yazılmamışdır. Cəmi 3 işləmədir.

4. Qırğız melodiylar bölməsində iki işləmənin Zatayeviç tərəfindən nota yazılması göstərilib, bir havanın isə informatoru olaraq Muxadinovun soyadı yazılıb. Cəmi 3 işləmədir (Kiçik bir arayış olaraq qeyd edək ki, Zatayeviç Aleksandr Viktoroviç (1869-1936) tanınmış rus bəstəkarı, etnoqrafıdır. O, hədsiz sayda – 2300 qazax melodiyasını toplayaraq nota köçürmüşdür: “1000 qazax xalq mahnısı”, “500 qazax küy və mahnıları” və s. Maraqlısı odur ki, A.V.Zatayeviç, həm də qazax milli fortepiano musiqisinin əsasını qoymuşdur. O, “Fortepiano üçün miniatür formada qazax mahnıları” (1925-1928) adlı əsərin müəllifidir. Eyni zamanda, qazax tatarları və qırğız melodiylarını da nota köçürmüşdür: “250 qırğız instrumental pyes və havaları” (1934) və s. fortepiano əsərlərinin müəllifidir).

“Türk melodiyları” adlı I bölməyə qayıdaq. “Türk melodiyları” ifadəsi “Azərbaycan türk melodiyları” anlamında başa düşülməlidir. Məlum ol-

duğu kimi, çox qədim dövrlərdən başlayaraq, XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan xalqı “Türk”, dilimiz isə “Türk dili” olaraq tanınır və adlandırılırdı¹. O da məlumdur ki, XIX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycanda millilik və türkçülük ideyaları geniş vüsət alırdı. Türkçülük hərəkatının əsas ideoloqlarından olan İsmayıl bəy Qasıralının, eləcə də, onun Azərbaycanda davamçıları olan Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlu və başqalarının türk dili, türk birliyi, türk dilinin məktəblərdə tədrisi haqqında fikirləri səslənir, Azərbaycanın görkəmli maarifpərvər xadimləri bu istiqamətdə geniş fəaliyyət göstərir, bu haqda müxtəlif səpkili əsərlər meydana gəlirdi. (1905-ci ildə çapdan çıxmış Ə.Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsəri, M.Ə.Rəsulzadənin məqalə və çıxışları (“Əsrimizin Səyavuşu”) və s.).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə - 1918-ci ildə (27 iyun) türk dili Azərbaycanın Dövlət dili olaraq qəbul edilmişdi (sonrakı illərdə də - Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra da, hətta 1928-ci Konstitusiyasında Azərbaycanın dövlət dili “türk dili” olaraq yazılmışdı). Bu dövrlərdə “türk” sözü işlək söz idi, yaranmış bir çox adlarda, dövlət strukturlarının adlarında, təbii olaraq, məhz bu söz hallanırdı: Dövlət Türk Opera-Dram teatri, Türk Aktyorları İttifaqı, “Yeni türk əlifbası” komitəsi, Bakı Türk müəllimlər İttifaqı və s. (“Türk gecələri” adı altında musiqili tamaşa və konsertlər və s. təşkil olunurdu. “Türk tipləri”, “Türk dünyasının qadınları” tamaşaları və s.). Ü.Hacıbəylinin 1919-cu ildə “Azərbaycan türklərinin musiqisi haqqında” məlum əsərinin başlığında və məzmununda da bu söz, ana xətt olaraq, hallanırdı.

Məlum olduğu kimi, 1926-cı ildə Bakıda I Türkoloji Qurultay keçirilmiş, İ.Qasıralı və V.Radlova həsr olunmuş və qurultay bütün türk xalqlarının ictimai, siyasi və mədəni həyatında tarixi hadisə olaraq çox böyük əks-səda doğurmuşdur. Qurultayda görkəmli, tanınmış türkoloq alimlər toplanmış, dərin məzmunlu elmi məruzələr dinlənilmişdir. Bir il sonra çapdan çıxan “Azərbaycan türk el nəğmələri” də, ola bilsin ki, bu qurultayın təsiri altında, qurultayın qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrin bir nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir (həmin il V.Xulufunun tərtib etdiyi “El aşığı” və “Koroğlu” dastanının iki qolu və s. çap olunmuş və bununla da, musiqi folkloru ilə yanaşı, ədəbi folklorun toplanması və tədqiqi prinsiplərinin əsası da qoyulmuşdur). Daha sonra isə, təqdim edilən fortepiano işləmələri yaranmışdır. Əgər

¹ Bu haqda bax: F.Ələkbərli. Azərbaycanda “türk” etnoniminin tarixinə dair. Tanrı və tamqa: Türk dünyasının varisləri (rus dilində) Bakı, 2010

topluda Ərəb melodiyaları olmasaydı, bu toplunun türkdilli xalqların mahnı yaradıcılığına həsr olunmuş bir toplu kimi qəbul etmək olardı.

Ərəb melodiyalarının topluda yer almasının nə ilə əlaqədar olmasını izah etmək çətinidir. Lakin ehtimallar da qurmaq mümkündür: belə izah etmək olar ki, türk dili bir çox əsrlər boyu ərəb qrafikası ilə yazılmışdır. Qurultay dövründə hələ bu hal davam edirdi. Qurultayın çağırılmasında əsas məqsədlərdən biri də “ərəb əlifbasından latın əlifbasına” keçmək idi. Yalnız bir il sonra – 1927-ci ildə latın əlifbasına keçid baş tutmuş, həmin il çapdan çıxan “Azərbaycan türk el nəğmələri” toplusu da məhz latın qrafikasında nəşr olunmuşdur. Qeyd edək ki, təqdim olunan fortepiano işləmələrində də mahnıların adı, Türkiyə müəlliflərinin adları latın qrafikasında və Azərbaycan dilində yazılmışdır.

Və ya, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə dilin inkişafında “ərəbləşmə, farslaşma və ya türkləşmə” kimi ziddiyyətli fikirlər mövcud olmuşdur. “Azərbaycan türk el nəğmələri” toplusuna “Ön söz” yazmış professor P.Fridolin yazısında Azərbaycan xalq musiqisinin özünəməxsusluğunu birmənalı şəkildə qeyd etmiş, mənbə və təsirlərdən ötəri şəkildə danışaraq bir cümlə ilə belə bir fikir ifadə etmişdir ki, “bu təsirlərin mənbəyi Ərəbistanmı, İranmı... və ya Türkiyəmi...” (1.5). Buradan görünür ki, mübahisəli və fərqli fikirlər, təkcə türk dili deyil, musiqi dili sahəsində də aparılmışdır. Ola bilsin ki, ərəb melodiyalarının topluya daxil olunmasında bu faktorlar öz rolunu oynamışdır və bunu ərəb mədəniyyəti və ərəb əlifbasına hörmət əlaməti kimi qəbul etmək olar.

Qeyd edək ki, əslində Türkiyə melodiyalarının bu topluya daxil olması faktı da maraq doğuran hadisədir və fikrimizcə, belə bir faktın baş tutması yalnız 30-cu illərədək mümkün ola bilərdi (yada salaq ki, o dövrdə türkiyəlilər “Osmanlılar” olaraq adlandırılırdı. Yalnız 1923-cü ildə, Atatürkün başçılığı altında “Osmanlı İmperiyası”nın adı dəyişdirilərək “Türkiyə” adlandırılmışdır). Məlum olduğu kimi, sonrakı illərdə ictimai-siyasi vəziyyət dəyişmiş, qurultayda iştirak edən iştirakçıların əksəriyyətinə “türkcü”, “millətçi” damğası vurulmuş, qurultayın 100-dən artıq iştirakçısı – alim və mütəfəkkirlər həbs olunmuş, güllələnmiş, həm fiziki cəhətdən, həm də mənən məhv edilmişdir. (“...bu qurultay yaxın tarixin ən böyük ziyalı-alim soyqırımını sənədidir” (1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (stenoqram materialları, biblioqrafiya və fotosənədlər). Sovet İttifaqı qapalı bir ölkəyə çevrilmiş, bir çox ölkələr kimi, Türkiyə ilə də münasibətlər kəsilmişdir. “Türk” ifadəsi aradan götürülmüş, 1936-cı ildə Stalinin göstərişi ilə xalqımız və dilimiz “Azərbaycan xalqı” və “Azərbaycan dili” ifadələri ilə əvəz olunmuşdur.

Bütün bunların nəticəsi olaraq, Azərbaycan mahnılarında tez-tez işlənən, hətta, ənənəvi adlardan, rədiflərdən olan “Türkün gözəli”, “Türk qızı” ifadələri başqa – uyğun ifadələrlə süni şəkildə əvəzlənmiş, Cabbar Qaryağdı oğlunun oxuduğu “Mən bir türkəm”, “Türk xoru”, “Vətən şərqi” və s. kimi mahnılar aradan götürülərək səsləndirilməmişdir. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti başqa itkilərlə yanaşı, “türkü”, “şərqi” kimi mühüm musiqi terminlərindən də məhrum olmuşdur. Mahnı sözü isə sonrakı dövrlərə aid olan, “mani” sözündən doğan bir termin olaraq qərarlaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, Fridolinin adı çəkilən Ön sözünün tərcüməsində “Şərqi” sözü dəfələrlə “xalq melodiyları” mənasında işlənmişdir.

Ola bilsin ki, məhz Türkiyə və ərəb melodiylarının fortepiano işləmələri toplusunda yer alması faktı da onun çapına əngəllər törətmişdir.

Fortepiano işləmələrinin əksər çoxluğu miniatür pyeslər şəklində işlənmişdir (bu halda A.V.Zatayeviçin “Fortepiano üçün miniatür formada qazax mahnıları” əsəri yada düşür). Nəğmələrin melodiya olduğu kimi – dəyişməz olaraq saxlanılmış və harmonizə edilmişdir. Bu zaman klassik harmonizənin qanunauyğun hərəkət prinsipləri üstünlük təşkil edir. Bununla belə, işləmə zamanı, Azərbaycan melodiyaşının milli, özəl səslənmə xüsusiyyətləri nəzərə alınmış və uyğun harmonik akkord sistemindən, çoxsəslilik elementlərindən, xromatik səslərdən, metr-ritm özəlliklərindən, melizmatik bəzəklərdən istifadə olunmuş, hər nəğməyə uyğun melo-harmonik sonluqlar artırılmışdır. Fortepiano işləmələrinin ən müsbət tərəflərindən biri odur ki, hər bir nəğmənin əsas məzmunu, ovqatı düzgün dərk olunmuş və musiqi obrazlarına uyğun şərh olunaraq işlənmişdir.

Fortepiano pyesləri olduqca şəffaf fakturaya və zərif səslənməyə malikdir və Azərbaycan xalq melodiylarının saflığı və “bakirəliyi” əsasən qorunub saxlanmışdır. Onu da qeyd edək ki, bəzi işləmələrdə - müəyyən harmonizələrdə melodiya ilə uyğunsuzluqlar, texniki səhvlər də özünü büruzə verir. Nəzərə alınmalıdır ki, təqdim olunan fortepiano işləmələri əlyazmadır, yəqin ki, müəyyən redaktəyə ehtiyacı olduğundan çap edilməmişdir.

Sözsüz ki, xalq mahnılarının fortepiano üçün işləmələrinin ilk nümunələrini yenə də dahi Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayevin adı ilə bağlamaq mümkündür. Çünki, “Azərbaycan türk el nəğmələri” toplusunda yer alan səs və fortepiano üçün işləmələr sonralar Azərbaycan bəstəkarları üçün bir nümunə olmuş və xalq melodiylarının işlənməsi sahəsində bir örnəyə çevrilmişdir.

Aşkar olunmuş əlyazmanı xalq mahnılarının məhz fortepiano üçün işlənməsi sahəsində ilk addım və ilk təcrübələrdən biri kimi qəbul etmək müm-

kündür. Bu işləmələrin müəllifi haqda dəqiq söz demək çətindir. Lakin müəyyən ehtimallar vardır ki, onlara əsasən əlyazmanın Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayevə məxsus olması fikrini irəli atmağa imkan yaradır. Məsələn: Əgər “İş başına”, “Ninni”, və “Qara qız” nəğmələrinin hər iki variantlarını müqayisə edə bilərik. Ü.Hacıbəylinin səs və fortepiano üçün işləmələrini və əlyazmadakı eyni adlı fortepiano işləmələrini bir-birilə müqayisə etsək, çox mühüm eynilikləri görmüş oluruq. Belə ki, hər iki halda harmonizə zamanı istifadə olunan eyni harmonik akkordlar, eyni tip faktura göz qabağındadır. Forteplano işləmələrində, məqsədə uyğun olaraq, daha dolğun – məsələn, sol əldə verilən akkordlar üçsəsli deyil, prima səsi ikiləşmiş dördsəsli şəkildə, melodiya oktavalı və ya daha mürəkkəbləşmiş şəkildə və s. təqdim olunmuşdur. Bu baxımdan, əlyazmanı tamamlanmamış, redaktəyə ehtiyacı olan əsərlər siyahısına aid etmək olar. Digər tərəfdən isə, bu paralelləri “məchul” müəllifin işləməni Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayevin üslubuna yaxınlaşdırmaq cəhdi kimi də başa düşmək olar.

Onu da qeyd etməliyəm ki, M.Maqomayevin (tərtibçi Ü.Talıbzadə) bibliografiyasında (2.51) bu əlyazmanın adı toplusunun ilk səhifəsində olduğu kimi – “Türk melodiyaları: Forteplano üçün işlənmələr” adı altında qeyd olunmuşdur. Tarix olaraq 1928-ci il göstərilmişdir. Bibliografiyanı etibarlı mənbə hesab edərək, forteplano işləmələrini həmin tarixə aid etmişik. (Biz isə musiqi materialı üzərində heç bir tarix aşkar etmədik. Lakin düşündük ki, ola bilsin ki, bibliografiya tərtib olunarkən (2000) həmin tarix sənəddə aşkar edilmişdi. Bizim ehtimallara görə, forteplano işləmələri 30-cu illərin əvvəllərinə də aid ola bilər). Göründüyü kimi, forteplano işləmələri, bibliografiyada qeyd olunmasına baxmayaraq, nəzərdən yayınmış, Arxiv sənədləri arasında qalaraq ictimaiyyət tərəfindən tanınmamışdır.

Fikrimizcə, əlyazmanın musiqi ictimaiyyətinə çatdırılması, çap olunması və tədris proqramlarına salınması məqsədəuyğundur. İnanırıq ki, bu forteplano işləmələri şagird və tələbələrin həm a) Azərbaycan el havalarını tanımasına, həm b) milli hisslərinin tərbiyə olunmasına kömək edəcək və mənəvi zövq verəcəkdir. Forteplano işləmələri özünün ovqatı ilə insana sakit, xoş, ilıq hislər yaşadır. Bizi, sanki, bir əsr qabaqkı dövrə aparıb çıxarır. Bu elə bir dövr idi ki, Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları böyük ruh yüksəkliyi ilə xalqın maariflənməsi, inkişafı yolunda fədakarcasına çalışır, bu günümüzə apararıq yeni, parlaq, möhtəşəm bir yolun başlanğıcında inamla irəliyə doğru addımlayırdılar.

Açar sözlər: Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev, P.Fridolin, xalq mahnıları, forteplano.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan türk el nəğmələri. – Bakı, 1927.
2. Müslüm Maqomayev. Biblioqrafiya. – Bakı, 2000.

İrada Kocharli (Azerbaijan)

“Fortepiano works” on the basis of U. Hajibeyli and M. Magomayev’s “Azerbaijani Turkic Folk Songs”

The report provides information about the material found in manuscripts of piano music from the archive of the Institute of Manuscripts of ANAS, among the documents belonging to M. Magomayev. It is mentioned that there is no information about the title page and headline of the manuscripts, any notes or explanations, or the author of works. The manuscript is compiled in bulk and consists of four sections: 1. Turkish melodies; 2. Turkey melodies; 3. Arabic melodies; 4. Kyrgyz melodies. In the report was found that the “Turkish melodies” section was the “Piano Works” based on the collection of “Azerbaijani Turkic Folk Songs” (1927). At the end of the report, the first performance of the piano works was presented to the audience.

Key words: U. Hajibeyli, M. Magomayev, P. Fridolin, folk songs, piano.

Ирада Кочарли (Азербайджан)

О «Фортепианных обработках» на основе «Азербайджанских тюркских народных песен» У. Гаджибейли и М. Магомаева

В статье дается информация о материале, относящемся к фортепианной музыке и обнаруженном в виде рукописи в архиве Института Рукописей НАНА, среди документов, принадлежащих М. Магомаеву. Отмечается, что у нотной рукописи титульный лист и заглавие, какое-либо примечание или пояснение, информация об авторе обработок отсутствуют. Рукопись составлена в виде сборника и состоит из четырех разделов: 1. Тюркские мелодии; 2. Турецкие мелодии; 3. Арабские мелодии; 4. Киргизские мелодии. В докладе обосновано, что материалы раздела «Тюркских мелодий» являются фортепианными обработками, написанными на основе сборника «Азербайджанские тюркские народные песни» (1927). После доклада состоялось прослушивание первого исполнения фортепианных обработок.

Ключевые слова: У. Гаджибейли, М. Магомаев, П. Фридолин, народные песни, фортепиано.

Тюркские мелодии
№ 1. Бағым бағымға varmı

Зат. Гаджибеков

Allegro 1 x 100

Piano

1963. © Мелодия. Москва

Not əlyazmasının ilk səhifəsi – “Bağım bağımca varmı” nəğməsinin fortepiano işləməsi.